

Anna KADYKAŁO

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

kadykalo.anna@gmail.com

TRUDNE ROZLICZENIE Z RADZIECKĄ PRZESZŁOŚCIĄ (NA PRZYKŁADZIE OPISU ZBRODNI KATYŃSKIEJ W ROSYJSKICH PODRĘCZNIKACH DO HISTORII)¹

ABSTRACT **Difficult Settlement with the Soviet Past (on the Example of the Description of the Katyn Massacre in Russian History Textbooks)**

The aim of the article is to show how in contemporary Russian history textbooks the Katyn Massacre (1940) is presented and compare its interpretation with different approaches to this tragedy that are actively discussed in scientific circles and among ordinary Russians. This approach should answer the question of the place occupied by this sensitive issue in Russian politics of memory and show how the process of forming historical memory related to the Katyn Massacre, based on historical education in schools, and public policy, looks like. Civic education in Russia is based on patriotic values and shapes the pride of power of the motherland. By emphasizing the importance of war victories, strong leaders, the formation of the students' sense of belonging to the Russian nation and loyalty to the state takes place. The Katyn case continues to be a painful theme in Russian interpretation of the past, which explains why attempts are made to justify the crimes of the Stalinist regime. It is also not useful for patriotic education, as evidenced by the lack of mention of it in some history textbooks, or attempts to justify it partially.

Key words: Russia, Russian history textbooks, historical education in Russia, Katyn Massacre

Słowa kluczowe: Rosja, rosyjskie podręczniki do historii, edukacja historyczna w Rosji, zbrodnia katyńska

¹ Artykuł powstał dzięki wsparciu Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP).

Celem artykułu jest ukazanie procesu wychowania obywatelskiego rosyjskich uczniów realizowanego poprzez wykorzystywanie odpowiednio opracowanych i dobranych podręczników do nauczania historii. W artykule zostaną przeanalizowane fragmenty wybranych współczesnych rosyjskich podręczników do historii. Powyższy zabieg ma na celu wyodrębnienie form i metod kształtowania wśród odbiorców tych publikacji postaw propaństwowych. Pozwoli to również na ukazanie, jak autorzy współczesnych rosyjskich podręczników do historii² przedstawiają uczniom wspomniane w tytule artykułu wydarzenie – zbrodnię katyńską – jej przyczyny i następstwa.

Wychowanie obywatelskie w sensie szerokim odnosi się do wychowania jednostki zdolnej do życia w społeczeństwie obywatelskim poprzez przygotowanie jej do roli obywatela. Istotnym elementem kształtującym wartości obywatelskie jest edukacja historyczna. Jak podkreśliła Daria Hejwosz-Gromkowska, w perspektywie modernistycznej *lekcje historii mają służyć rozwojowi cnót obywatelskich, budować poczucie przynależności i lojalności wobec narodu*³. Z kolei zdaniem zwolenników perspektywy ponowoczesnej zasadne jest mówienie o „śmierci przeszłości”, będącej do pewnego stopnia wytworem społeczeństwa konsumpcyjnego i następstwem globalizacji. Zjawisko to związane jest z tym, iż współczesne społeczeństwa są zwrócone ku przyszłości, co sprawia, iż zanikają rytuały, mity oraz potrzeba przynależności do miejsca. Co więcej, w społeczeństwach zachodnich mówi się wręcz o kryzysie wiedzy historycznej⁴.

Zgola inaczej wspomniane powyżej kwestie wyglądają w Rosji. W kontekście rosyjskiej przestrzeni edukacyjnej wychowanie obywatelskie w niniejszym tekście analizowane jest jako proces budowania i wzmacniania propaństwowych postaw wśród uczniów rosyjskich szkół. Początek XXI w. przyniósł w Rosji formułowanie oficjalnych interpretacji przeszłości z inspiracji władz państwowych. Przejawiało się to m.in. wezwaniem do wykładania historii w ujęciu sprzyjającym kształtowaniu takich wartości, jak patriotyzm, obywatelskość i świadomość narodowa. Szczególnie treść podręczników poświęconych najnowszej historii Rosji znalazła się w centrum uwagi najwyższych urzędników państwowych.

Podręczniki do historii można uznać za środek kształtowania historii danego narodu. Do ich zadań należy m.in. nauczanie rozumienia procesu historycznego i związków przyczynowo-skutkowych wydarzeń dziejowych, kształtowanie samodzielnego myślenia uczniów i stymulowanie wśród nich dyskusji, obiektywne naświetlanie najbardziej

² W artykule analizie poddano 11 podręczników do klasy 11; jeden podręcznik do klasy 10 (przygotowany zgodnie ze standardem historyczno-kulturowym – stanowiącym koncepcję nowego kompleksu edukacyjno-metodycznego w zakresie historii rodzimej); podręcznik dla studentów uczelni wyższych autorstwa Aleksandra Barsienkowa i Aleksandra Wdowina, który sam stał się przedmiotem dyskusji społecznej (autorzy byli oskarżani np. o próby usprawiedliwiania zbrodni Stalina), w rezultacie czego jego druk wstrzymano; książka dla nauczyciela pod redakcją Aleksandra Daniłowa i Aleksandra Filippowa.

³ D. Hejwosz-Gromkowska, *Wychowanie obywatelskie a problem nauczania historii – rekonstrukcja zachodniej debaty*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 1, s. 135.

⁴ *Tamże*, s. 136.

skomplikowanych i niejednoznacznych epizodów w historii kraju⁵. Podręczniki stanowią arenę walki o prawo do kształtowania historii narodu: *Историческая память в этом случае состоит в том, чтобы транслировать „политическую повестку дня, которая содержала бы конкретную похвалу достоинствам нации [...] или действующего правительства”*⁶.

Podręczniki nie tylko odtwarzają aktualny stan wiedzy i świadomości społecznej, ale stanowią także jeden ze sposobów socjalizacji uczniów i kształtowania ich orientacji moralnych. Poprzez podręczniki, szczególnie te o profilu humanistycznym, system polityczny kraju proponuje obywatelom taki wariant wiedzy historyczno-politycznej, który pozwala uczniom identyfikować się ze swoim krajem, zarówno z jego przeszłością, jak i stanem obecnym. Należy podkreślić, iż w społeczeństwie demokratycznym podręczniki do historii nie mogą odzwierciedlać jedynie punktu widzenia rządzących – powinny prezentować również poglądy opozycyjne, pod warunkiem że są one ukierunkowane na tworzenie i wzmacnianie państwa, a nie na jego burzenie⁷.

Podręczniki powinny zachowywać akademicką neutralność, jednak zasada ta często nie jest przestrzegana ze względu na fakt, że w Rosji nauczanie historii jest traktowane jako część propagandy państwowej. Obserwowana w warunkach rosyjskich tendencja do kontrolowania treści podręczników przekonuje, że ten przedmiot nauczania jest ściśle związany z polityką i ideologią. Na ten temat wypowiedział się rosyjski historyk i politolog Wardan Bagdasarian, pisząc, że analiza podręczników do historii, powstałych zarówno w różnych okresach ZSRR, jak i w czasach współczesnych, udowadnia, iż ta pomoc naukowa jest dziełem ideologicznym: *Его [учебника] идеология определялась прямым или опосредованным государственным заказом, характером государственного позиционирования. Национальный школьный учебник во всех рассматриваемых нами случаях выражал с той или иной степенью успешности позицию государства*⁸.

Jak stwierdził Louis Althusser, szkoła, tak samo jak inne instytucje państwowe (np. Kościół, armia), uczy „umiejętności” w formach, które *zapewniają podporządkowanie się panującej ideologii czy panowanie jej „praktyki”*. W związku z tym agenci instytucji powinni być „prześlaknięci” ideologią, by wypełniać swe zadania⁹. Sieć

⁵ Н. Конрадова, *Школьные учебники истории: сравнительный анализ*. Часть 1, [online] <http://urokiistorii.ru/article/476>, 21 VI 2015.

⁶ Е.М. Левинтова, Дж. Баттерфилд, *Как формируется история и отношение к ней: школьные учебники о новейшей отечественной истории*, „Вестник общественного мнения” 2009, nr 3, s. 103, [online] <http://polit.ru/article/2010/03/11/uchebniki/print/>, 16 VII 2015.

⁷ В.Э. Багдасарян i in., *Школьный учебник истории и государственная политика*, Москва 2009, s. 180-183.

⁸ *Tamże*, s. 309. Analiza podręczników do historii przeprowadzona przez rosyjskich historyków zaowocowała cytowaną monografią. Badacze skoncentrowali się na podręcznikach przeznaczonych do nauczania rodzimej historii, należących do grona najbardziej popularnych w środowisku uczniowskim (np. seria podręczników dla klas 6-9 pod redakcją Aleksandra Daniłowa i Ludmiły Kosulinej), skierowanych do uczniów klas 6-11.

⁹ L. Althusser, *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, przeł. A. Staroń, Warszawa 2006, s. 5, [online] <http://www.filozofia.uw.edu.pl/skfm/publikacje/althusser05.pdf>, 16 VII 2015.

różnych szkół, zarówno prywatnych, jak i państwowych, została nazwana Ideologicznym Aparatem Państwowym – funkcjonującym w oparciu o ideologię¹⁰. Samą szkołę uznał zaś badacz za dominujący ideologiczny aparat państwowy ze względu na fakt, że jej wpływ rozprzestrzenia się na dzieci pochodzące ze wszystkich klas społecznych i trwa przez wiele lat w bardzo intensywnym trybie, przez pięć, sześć dni w tygodniu, po osiem godzin dziennie¹¹. Pogląd ten współgra ze sformułowaniem Pierre’a Bourdieu i Jeana Claude’a Passerona, którzy stwierdzili, iż *każde działanie pedagogiczne [...] stanowi obiektywnie symboliczną przemoc jako narzucenie przez arbitralną władzę arbitralności kulturowej*¹². Oddziaływanie pedagogiczne jest zatem charakterystyczne nie tylko dla systemu nauczania, ale również dla członków grupy rodzinnej czy społecznej oraz instytucji. Natomiast samo szkolne działanie pedagogiczne reprodukuje dominującą kulturę, przyczyniając się w ten sposób *do reprodukcji struktury układu sił w formacji społecznej, w której dominujący system nauczania dąży do zapewnienia sobie monopolu na uprawnioną przemoc symboliczną*¹³. Z kolei Piotr Sztompka podkreślił, że obecnie coraz częściej zwraca się uwagę na kryzys szkoły, która ograniczyła swoje zadania do przekazu informacji i wiadomości, a tym samym zaniedbała kształtowanie charakteru, postaw moralnych czy obywatelskich¹⁴.

Przeprowadzona analiza podręczników powinna udowodnić, że w rosyjskiej przestrzeni edukacyjnej kształtowanie postaw obywatelskich, lojalności względem swojego państwa jest wciąż bardzo silnie akcentowane. Tekst ma także pomóc odpowiedzieć na pytanie, jakie miejsce w rosyjskiej polityce pamięci zajmuje ta sporna i bolesna kwestia – tytułowa zbrodnia katyńska.

Marian Golka zauważył, że polityka pamięci niezbędna jest w celu uzyskania (lub odzyskania) spójności danej społeczności i konstruowania jej tożsamości, ale także po to, by nakreślić perspektywę przyszłości, czyli stworzyć określoną formę ładu społecznego¹⁵. Warto przywołać w tym miejscu pogląd Olgi Malinowej odnoszący się do konstruowania tożsamości społecznej: *Разделяемые представления о прошлом являются одной из основных опор идентичности современных политических сообществ. [...] Конструирование идентичности [российского сообщества], безусловно, включает в себя то, что можно было бы назвать политикой памяти, то есть производство социальных представлений о прошлом этого сообщества*¹⁶.

W artykule pokazane zostanie, w jaki sposób odbywa się przekazywanie pamięci od starszego pokolenia Rosjan do młodszego, czyli jak wygląda proces konstruowania

¹⁰ Tamże, s. 9-10.

¹¹ Tamże, s. 15.

¹² P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przeł. E. Neyman, Warszawa 2006, s. 75.

¹³ Tamże, s. 78.

¹⁴ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 408.

¹⁵ M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009, s. 125.

¹⁶ О. Малинова, *Политика памяти в постсоветской России*, ПостНаука, 11 II 2015, [online] <http://postnauka.ru/video/41333>, 14 I 2016.

pamięci historycznej o zbrodni katyńskiej – na podstawie szkolnej edukacji historycznej. Warto podkreślić szczególną rolę pamięci historycznej, która stanowi podstawę kulturowej spuścizny pokoleń i tożsamości narodowej.

Terminem „zbrodnia katyńska” nazywa się komunistyczną zbrodnię, rozstrzelanie w kwietniu i maju 1940 r. niemal 22 tys. polskich obywateli (głównie oficerów polskiej armii), przetrzymywanych w obozach i więzieniach NKWD; przede wszystkim w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie. Katyń był tylko jednym z wielu miejsc dokonywania egzekucji, ale stał się symbolem mordu Polaków, ponieważ to właśnie tam w 1943 r. po raz pierwszy odnaleziono groby polskich oficerów¹⁷.

Prehistoria tragedii katyńskiej sięga 23 sierpnia 1939 r., gdy ZSRR i Niemcy podpisały pakt o nieagresji – pakt Ribbentrop-Mołotow. Zawierał on tajny protokół o rozgraniczeniu stref wpływów, zgodnie z którym ZSRR otrzymał połowę terytorium przedwojennego państwa polskiego. Gdy 17 września 1939 r. Armia Czerwona wtargnęła do Polski, radziecka propaganda uznała tę operację za *wyzwoleńczy pochód na Zachodnią Ukrainę i Zachodnią Białorusi*¹⁸. Jednak, jak stwierdziła Natalia Lebediewa: *Раздел Речи Посполитой в результате совместных агрессивных действий Германии и СССР предопределил на будущие времена большие сложности в отношениях между Россией и Польшей*¹⁹. Z tym punktem widzenia zgodził się Jakub Wojtkowiak, podkreślając, że konflikt zbrojny we wrześniu 1939 r. i następująca po nim radziecka okupacja, „pospolite” przestępstwa – grabieże i gwałty – milczenie na temat radzieckiej agresji w czasach PRL sprzyjały pogłębieniu się w świadomości wielu Polaków negatywnego stereotypu Rosjanina. Zjawisko to do dziś jest obecne w samoświadomości części społeczeństwa polskiego, stanowiąc rezultat konfliktu zbrojnego, jaki miał miejsce przeszło 70 lat temu²⁰.

Zbrojna ekspansja ZSRR w rosyjskich podręcznikach do historii i pomocy metodycznej dla nauczyciela jest opisywana w następujący sposób:

*Советские войска вступили на территорию Польши (Западная Украина и Западная Белоруссия). Было объявлено, что главная задача заключается в освобождении земель, населенных братскими народами – украинцами и белорусами*²¹.

Следуя секретному протоколу, 17 сентября 1939 г. Красная Армия перешла государственную границу, заняв восточные области Польши, на которых в основном

¹⁷ *Катынь: хроника событий*, Полит.ру, 19 III 2008, [online] <http://www.polit.ru/article/2008/03/19/katin/>, 22 XII 2015.

¹⁸ Н.С. Лебедева, *Сентябрь 1939 г. Польша между Германией и СССР*, [w:] *Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков*, red. М.М. Наринский, С. Дембский, Москва 2009, s. 407. Analizę polityczno-historyczną radzieckiej agresji na Polskę (zawierającą zdecydowane oceny działań polskich władz) zawiera np. książka: J. Łojek, *Агресја 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.

¹⁹ Н.С. Лебедева, *Сентябрь 1939 г...*, s. 445.

²⁰ Я. Войтковяк, *Советско-польский вооруженный конфликт в сентябре 1939 года*, [w:] *Международный кризис...*, s. 477-478.

²¹ А.О. Чубарьян і in., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: профил. и базовый уровни*, red. А.О. Чубарьян, Москва 2011, s. 117.

проживали украинцы и белорусы. По официальному заявлению, это население было «взято под защиту» частей Красной Армии²².

С точки зрения советского руководства, Красная армия осуществляла „освободительный поход”. С точки зрения польских патриотов, это был очередной раздел Польши. Ис любой точки зрения в результате войны произошла ликвидация Польши как государства²³.

Относительно Польского похода Красной Армии в сентябре 1939 г. следовало бы подчеркнуть, что речь шла о реальном освобождении тех территорий, которые были силой захвачены Польшей и отошли к ней по Рижскому мирному договору 1921 г., т.е. не о чем ином, как об освобождении части Отечества. При этом важно напомнить историю вопроса. Накануне Второй мировой войны в Европе, пожалуй, не было другого государства, так открыто враждебно относящегося к СССР, как Польша. Польские лидеры заявляли, что не видят Советы в европейской политике. Польша сама принимала активное участие в разделе чехословацкой территории в 1938 г., а руководители страны говорили о братстве немецкого и польского оружия в этой связи²⁴.

Powyższe fragmenty udowadniają, że mimo zmian politycznych, które pociągnęły za sobą stworzenie nowego państwa rosyjskiego, radziecki punkt widzenia historii nie jest poddawany zdecydowanej krytyce: wtargnięcie Armii Czerwonej do Polski najczęściej interpretowane jest jako operacja wojskowa mająca na celu ponowne zjednoczenie ziem rosyjskich oraz ochronę ludności białoruskiej i ukraińskiej.

Do końca września 1939 r. Armia Czerwona wzięła do niewoli 240-250 tys. polskich żołnierzy, oficerów, pograniczników, policjantów itd. Ze względu na brak możliwości przetrzymywania tak ogromnej rzeszy jeńców połowa szeregowców i podoficerów została zwolniona do domu, a pozostali – przekazani do obozów NKWD. Oprócz jeńców wojennych więźniami NKWD zostali „więźniowie władzy radzieckiej” z podbitych terytoriów²⁵. 5 marca 1940 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło decyzję

²² В.С. Измозик, С.Н. Рудник, *История России. 11 класс: учеб. для учащихся общеобразоват. учреждений*, Р.Ш. Ганелин, Москва 2013, s. 193.

²³ О.В. Волобуев, С.П. Карпачев, П.Н. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века. 10 кл.: учебник*, Москва 2016, s. 142.

²⁴ А.А. Данилов i in., *История России, 1900-1945 гг. Книга для учителя. 11 класс*, ред. А.А. Данилов, А.В. Филиппов, Москва 2008, s. 21.

²⁵ *Катынь: хроника событий...* Niektóre podręczniki nie wspominają o tych faktach, ograniczając się jedynie do informacji o przyłączeniu polskich ziem do ZSRR: О.В. Волобуев, С.В. Кулешов, *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень*, ред. И.Н. Данилевский, Москва 2009, s. 181; В.П. Дмитренко, В.Д. Есаков, В.А. Шестаков, *История Отечества. XX век. 11 кл. Пособие для общеобразоват. учеб. заведений*, Москва 2002, s. 262; В.А. Шестаков, *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: профил. уровень*, ред. А.Н. Сахаров, Москва 2012, s. 212. W podręcznikach przeznaczonych do nauki historii powszechnej opis analizowanych wydarzeń został przedstawiony w bardzo skróconej formie, np. *Убедившись, что разгром польской армии близок, советское руководство 17 сентября ввело войска на территорию Западной Белоруссии и Западной Украины. Многие польские офицеры, взятые в плен Красной армией, были репрессированы* – Н.В. Загладин, Ю.А. Петров, *История. Конец XIX – начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень*, Москва 2014,

o rozstrzelaniu polskich jeńców i więźniów. Jak stwierdzili Michaił Heller i Aleksandr Niekricz: *Уничтожение польских офицеров и интеллигенции в Катыни полностью отвечало политическим целям Сталина – очистить Польшу от польских патриотических элементов, ликвидировать интеллигенцию и тем расчистить почву для создания в Польше преданного СССР режима. Эту политику он последовательно проводил и позднее, во время Варшавского восстания 1944 года и во время пребывания Красной армии на территории Польши в 1944-45 гг.*²⁶

Czesław Madajczyk uzupełnił powyższą opinię, podkreślając, że mord katyński był przestępstwem wobec wroga klasowego, którego nie można było reedukować i względem którego zachowała się wrogość sięgająca czasów wojny polsko-rosyjskiej z 1920 r.²⁷ Warto podkreślić, że w jednym podręczniku wspomniano o *pozbawionej sądu rozprawie w lesie katyńskim*²⁸ z częścią więźniów radzieckich obozów koncentracyjnych i więzień.

Przez niemal pół wieku przywódcy państwa radzieckiego pieczołowicie ukrywali prawdę o zbrodni katyńskiej: *На все попытки польского правительства выяснить участь своих офицеров советская сторона в 1941-1942 гг. заявляла, что все они освобождены и самостоятельно рассеялись, неизвестно куда*²⁹.

Mur milczenia naruszyły publikacje w „Moskowskich Nowostiach” i „Litieraturnoj Gazietie” z 1989 r. W artykułach przedrukowano zachodnią wersję o zabójstwie Polaków przez przedstawicieli NKWD. Ważnym etapem badania tej tragedii było odnalezienie w 1990 r. przez grupę historyków w radzieckich archiwach dokumentów dotyczących losu polskich oficerów w latach 1939-1940³⁰. Dopiero wówczas kierownictwo NKWD oficjalnie uznało odpowiedzialność tej instytucji, hamując w ten sposób rozprzestrzenianie się „kłamstwa katyńskiego”. W 1992 r. na polecenie prezydenta Rosji Borisa Jelcyna przekazano Polsce dokumenty obciążające kierownictwo ZSRR odpowiedzialnością za dokonanie mordu katyńskiego³¹. Warto w tym miejscu przywołać słowa Aleidy Assmann, która stwierdziła, że słabość pamięci oficjalnej polega na tym, że

s. 195. Pogr. Н.В. Загладин і in., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс*, Москва 2007, s. 211-212. W innej pomocy naukowej nie wspomniano ani o wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski, ani o zbrodni katyńskiej: Л.Н. Алексашина, А.А. Данилов, Л.Г. Косулина, *История. Россия и мир в XX – начале XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень*, Москва 2010.

²⁶ М. Геллер, А. Некрич, *Утопия у власти*, Москва 2000.

²⁷ Ч. Мадайчик, „Катынская драма”, *Судьба польских офицеров, взятых в плен Красной Армией. Первый акт катынской драмы*, [w:] *Катынская драма*, red. О.В. Яснов, Библиотека материалов по Катынскому делу, [online] <http://www.katyn-books.ru/library/katynskaya-drama4.html>, 15 XII 2015.

²⁸ А.А. Левандовский, Ю.А. Щетинов, С.В. Мироненко, *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень*, red. С.П. Карпов, Москва 2013, s. 182.

²⁹ Н.С. Лебедева, *Катынское преступление*, [w:] *Белые пятна – черные пятна. Сложные вопросы в российско-польских отношениях*, red. А.В. Торкунов і in., Москва 2010, s. 295.

³⁰ А. Брычков, Г. Никоноров, И. Протасов, *Катынь: белые пятна и белые нитки*, *Военно-промышленный курьер*, 13 IV 2015, [online] <http://vpk-news.ru/articles/24779>, 20 XII 2015.

³¹ *Катынь: хроника событий...*

musi się ona opierać na cenzurze i być sztucznie podtrzymywana. Jej trwałość jest taka jak trwałość władzy, która ją wspiera³².

Na przestrzeni dziesięcioleci problem Katynia przykuwał szczególną uwagę polskiej społeczności i organizacji społecznych, zwłaszcza Rodzin Katyńskich. Assmann zauważyła, że historyczna trauma wspólnego doświadczenia ofiar jest przychowywana w pamięci zbiorowej jako niezacierały ślad i zapewnia trwałe relacje w grupie osób nią dotkniętych³³. Golka podkreślił z kolei, że kontrola stosunku społeczeństwa do jego własnej przeszłości jest nie tylko jednym z istotnych źródeł władzy, ale i jednym ze sposobów jej realizacji. Cel ten można osiągnąć poprzez oddziaływanie na zawartość pamięci społecznej, rozmywanie niektórych jej elementów i tworzenie innych³⁴. Natomiast Paul Connerton przypomniał o niepisanej zasadzie, zgodnie z którą uczestnicy danego ładu społecznego powinni przyjmować podzielaną w jego ramach pamięć³⁵.

Kolejny ważny krok w kierunku pojednania narodu polskiego i rosyjskiego wykonał prezydent Jelcyn, gdy 25 sierpnia 1993 r. ze słowami: *Wybaczcie nam...* złożył wieniec przy pomniku ofiar katyńskich na Cmentarzu Powązkowskim. W 2000 r. na miejscach pochówku rozstrzelanych jeńców wojennych otwarto polsko-ukraiński i polsko-rosyjskie kompleksy upamiętniające: w Charkowie, Katyniu i Miednoje³⁶.

O milczeniu w sprawie zbrodni katyńskiej wspomina się również w niektórych podręcznikach historii, co świadczy o dążeniu ich autorów do rekonstrukcji prawdy historycznej i sprawiedliwości, a także o ich świadomym stosunku do przestępczego charakteru reżimu stalinowskiego:

*В октябре были разгромлены последние очаги сопротивления польской армии. Впоследствии большинство польских офицеров, плененных советской армией, были расстреляны в районе Катynи [...] и в ряде других мест. Это преступление многие годы замалчивалось или отрицалось в Советском Союзе. И только в 1989 г., после перемен во внутренней жизни, руководители СССР признали, что польские офицеры были расстреляны в 1940 г. по приказу из Москвы. „Катынская трагедия” – такое название получило это событие в истории Второй мировой войны и XX в.*³⁷

*Подлинные документы так называемого Катынского дела опубликованы в России лишь в 1993 году*³⁸.

Temat mordu katyńskiego przez długi czas komplikował polsko-radzieckie i polsko-rosyjskie relacje. 26 listopada 2010 r. Duma Państwowa, przy sprzeciwie ze strony Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, przyjęła oświadczenie „O tragedii katyńskiej

³² A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 134.

³³ A. Assmann, *1998 – między historią a pamięcią*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 166.

³⁴ M. Golka, *Pamięć społeczna...*, s. 124.

³⁵ P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. i wstęp M. Napiórkowski, Warszawa 2012, s. 34.

³⁶ *Катынь: хроника событий...*

³⁷ А.О. Чубарьян и и п., *История России...*, s. 118.

³⁸ А.Ф. Киселев, В.П. Попов, *История России. XX – начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень*, Москва 2012, s. 127.

i jej ofiarach”, w którym uznała zbrodnię katyńską za przestępstwo totalitarnego reżimu stalinowskiego oraz wyraziła współczucie dla narodu polskiego. W oświadczeniu mowa jest również o tym, że deputowani Dumy w imieniu narodu rosyjskiego wyciągają rękę w geście przyjaźni w stronę narodu polskiego i wyrażają nadzieję na początek nowego etapu w relacjach między krajami³⁹.

To oświadczenie wspomina także jeden podręcznik do historii (obok opisu zbrodni katyńskiej i informacji o odrzucaniu przez stronę radziecką swojej odpowiedzialności za to przestępstwo), dzięki czemu uczniowie mogą zapoznać się z oficjalnym stanowiskiem swojego państwa wobec tego bolesnego fragmentu historii narodu polskiego i rosyjskiego:

Трагически сложилась судьба польских офицеров в советском плену. Они были размещены в пяти лагерях, самым известным из которых стал лагерь в Катыни (Смоленская область). Польские военнопленные этих лагерей были расстреляны по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 г., согласно архивным документам погибло 21 857 человек. Длительное время руководство СССР не признавало советской вины в гибели пленных поляков. Впервые такое признание было сделано в годы перестройки. В 2010 г. Госдума России приняла заявление „О Катынской трагедии и ее жертвах”, в котором было официально заявлено, что массовый расстрел в Катыни является преступлением сталинского режима⁴⁰.

Profesor Wojciech Materski z Instytutu Studiów Politycznych PAN, zasiadający w Polsko-Rosyjskiej Grupie do spraw Trudnych, stwierdził, że chociaż obecnie o zbrodni katyńskiej wiemy zdecydowanie więcej niż 15 lat temu, to historycy do dziś nie znają wszystkich szczegółów tych tragicznych zdarzeń. Materski podkreślił, że zainteresowanie historią większości Rosjan zazwyczaj ogranicza się do wspomnień o ZSRR – jako światowym mocarstwie. Nie należy się zatem dziwić, że wiedza większości rosyjskiego społeczeństwa o Katyniu jest powierzchowna, a sam temat – niewygodny. Wynika to z faktu, że wspomnienia o Katyniu nie wpisują się w oficjalny rosyjski dyskurs historyczny. Ponadto niektóre media (np. „Komsomolska Prawda”) zniekształcają obraz wydarzeń, przez co wielu Rosjan do dziś wierzy, że to Niemcy są odpowiedzialni za mord katyński⁴¹.

Według badań przeprowadzonych przez Centrum Analityczne Jurija Lewady (Lewada-Centr) 16-19 kwietnia 2010 r. (czyli po katastrofie prezydenckiego samolotu pod Smoleńskiem) wiedza społeczeństwa rosyjskiego o mordzie na polskich oficerach w Katyniu przedstawiała się następująco (dane w procentach)⁴²:

³⁹ Дума признала расстрел в Катыни преступлением Сталина, BBC, 26 XI 2010, [online] http://www.bbc.com/russian/russia/2010/11/101126_duma_katyn_statement.shtml, 20 XII 2015.

⁴⁰ О.В. Волобуев, С.П. Карпачев, П.Н. Романов, *История России...*, s. 144-145.

⁴¹ М. Реплевич, *Катынь: правда, которую сложно принять россиянам*, ИноСМИ.ру, 7 III 2015, [online] <http://inosmi.ru/world/20150307/226711060.html>, 20 XII 2015.

⁴² W dniach 16-19 IV 2010 r. Centrum Analityczne Jurija Lewady przeprowadziło badania na reprezentatywnej próbie 1600 pełnoletnich Rosjan zamieszkujących 130 miejscowości w 44 regionach kraju. Błąd statystyczny takiego badania nie przekracza 3,4%. *Россияне о проблемах российско-польских отношений*, Левада-Центр, 27 IV 2010, [online] <http://www.levada.ru/old/press/2010042705.html>, 20 XII 2015.

	III 2010	IV 2010
słyszałem	43	74
nie słyszałem	47	19
trudno powiedzieć	10	7

Na pytanie „Czy słyszał/a Pan/i o tragedii katyńskiej; jeśli tak, to kiedy po raz pierwszy Pan/i się o tym dowiedział/a?” otrzymano następujące odpowiedzi⁴³:

	IV 2010
jeszcze w czasach radzieckich	17
w okresie „pieriestrojki”	7
w latach 90.	6
na początku XXI w.	10
dopiero w tym miesiącu w związku z podróżą Putina do Katynia	18
dopiero w zeszłym tygodniu w związku ze śmiercią polskiej delegacji lecącej do Katynia	16
nigdy o tym nie słyszałem/am	19
trudno powiedzieć	7

Zdaniem ankietowanych egzekucja polskich oficerów została zorganizowana przez⁴⁴:

	III 2010	IV 2010
stalinowskie kierownictwo ZSRR	19	35
hitlerowskie kierownictwo Niemiec	28	18
nie wiem/nie mam zdania	53	47

Na pytanie: „Czy wstydzi się Pan/i tego, co się wydarzyło w Katyniu”, analitycy uzyskali następujące odpowiedzi⁴⁵:

	IV 2010
zdecydowanie tak	7
raczej tak	21
raczej nie	30
zdecydowanie nie	20
trudno powiedzieć	23

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

Jedynie co czwarty ankietowany wiedział, że w 1990 r. kierownictwo ZSRR uznało odpowiedzialność władz radzieckich za tragedię katyńską, a pozostali usłyszeli o tym po raz pierwszy⁴⁶. Boris Makarenko, przewodniczący Zarządu Centrum Technologii Politycznych, stwierdził, że Rosjanie bardzo lubią domagać się prawdy historycznej w odniesieniu do II wojny światowej i uczestnictwa w niej ZSRR (w rosyjskiej tradycji wojna ta określana jest mianem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej 1941-1945). Nie można jednak zapominać, że prawda o Katyniu również stanowi część tej wielkiej, nie zawsze wygodnej prawdy. Politolog ze zdziwieniem podkreślił, że niemal dwie trzecie rosyjskiego społeczeństwa albo jej nie zna, albo nie chce jej znać⁴⁷. Dość wysoki poziom niewiedzy można łączyć z odległością w czasie tych wydarzeń, ze zmianą kursu politycznego itd. Jednak dwie trzecie (65%), a wśród młodych ludzi aż 83% ankietowanych stwierdziło, że po raz pierwszy słyszą o tym, że „w trakcie ostatniej wizyty w Polsce Putin uznał naszą odpowiedzialność za tragedię w Katyniu”. Socjolog Aleksiej Lewinson zauważył, że Putin był w zdecydowanie trudnej sytuacji: w celu osiągnięcia sukcesu rosyjskiej polityki zagranicznej w Europie musiał uznać odpowiedzialność swojego kraju za Katyń, ale jednocześnie do kontynuowania wewnętrznej linii politycznej było to całkowicie zbędne. Wyjaśnia to zatem, dlaczego świat zachodni usłyszał od Putina o egzekucji w Katyniu jako o *przestępstwie, którego nie można usprawiedliwić*, a jego rodacy – że Stalin mścił się w ten sposób za śmierć 30 tys. jeńców Armii Czerwonej w 1920 r.⁴⁸

W tym kontekście szczególną uwagę należy zwrócić na obóz rewizjonistów, wśród których znaczącą postacią jest dziennikarz i publicysta Jurij Muchin, krytykujący nie tylko oficjalną wersję zbrodni katyńskiej, ale także Holokaustu. Swoją wersję zbrodni katyńskiej zawarł m.in. w książce *Antyrosyjska podłość* (2003) i pseudodokumentalnym filmie *Katyńska podłość* (2005), przekonując, że rozkaz Stalina zamordowania polskich oficerów został sfalszowany przez KGB na polecenie Gorbaczowa, co miało pomóc w rozbiciu Układu Warszawskiego. W rzeczywistości polscy oficerowie mieli zostać zamordowani przez hitlerowców, a ujawnienie tej zbrodni światu i oskarżenie o nią ZSRR miało na celu zjednoczenie Europy w walce przeciwko Armii Czerwonej⁴⁹.

Podobna interpretacja jest również obecna w niektórych podręcznikach do historii, których autorzy starają się usprawiedliwić reżim stalinowski, przypominając o śmierci czerwonoarmistów podczas wojny polsko-rosyjskiej w 1920 r. Ich tragiczny los objaśniany jest „bezlitosnym, zwierzęcym niszczeniem przez Polaków”, przy czym całkowicie przemilczany jest fakt szalejących w tym czasie na terytorium Polski epidemii, które

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Б. Макаренко, *Об исторической памяти великороссов*, Политком.ру, 30 IV 2010, [online] <http://www.politcom.ru/10035.html>, 22 XII 2015.

⁴⁸ А. Левинсон, *Россияне о Катыни – после авиакатастрофы*, Полит.ру, 29 IV 2010, [online] <http://www.polit.ru/article/2010/04/29/katyn/>, 22 XII 2015.

⁴⁹ Ю. Мухин, *Антироссийская подлость*, Hrono.ru, [online] http://hrono.ru/libris/lib_m/podlost.php, 14 VIII 2017; Ю. Мухин, *Катынь и Нюрнбергский трибунал, Правда о Катыни*, 30 XI 2010, [online] <http://katyn.ru/index.php?go=Pages&in=view&id=955>, 14 VIII 2017; Е. Косматулина, *Юрий Мухин: Дело по Катыни нужно заканчивать обвинительным приговором!*, Накануне.ру, 21 IV 2010, [online] <https://www.nakanune.ru/articles/14622/>, 14 VIII 2017.

skutkowały tysiącami zgonów. Tym samym można mówić o jednostronnym, nieobiektywnym i z góry określonym poglądzie autorów:

[...] советскими войсками были взяты в плен 450 тыс. польских военнослужащих, в том числе 18,8 тыс. офицеров. По решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 г. 21 857 офицеров и ряд других арестованных (служивших в полиции, спецслужбах и др.) были расстреляны. Возможно, это решение было связано с наказанием „белополяков” за зверское уничтожение пленных красноармейцев во время и после Советско-польской войны 1920 г.: тогда из 130 тыс. советских пленников погибло 60 тыс. человек. Оба преступления до сих пор являются незаживающей раной в отношениях между народами России и Польши⁵⁰.

В походе во имя освобождения „единокровных украинцев и белорусов” советскими войсками были взяты в плен 450 тыс. польских военнослужащих, в том числе 18,8 тыс. офицеров. Судьба многих из них оказалась трагичной. По решению Политбюро ЦК от 5 марта 1940 г. 21 857 офицеров и других арестованных поляков были расстреляны. Сказалась неприязнь к „белополякам”, беспощадно уничтожавшим пленников красноармейцев во время и после советско-польской войны 1920 г. (К сентябрю 1921 г. из 130 тыс. русских пленников в Польше погибло 60 тыс.) „Катынское дело” – своего рода „ответное преступление” сталинского режима, которое углубляло противоречия с соседним народом⁵¹.

Podręczniki do historii odzwierciedlają stanowiska ich autorów, którzy – jak zostało to zaprezentowane w niniejszym tekście – należą do różnych środowisk naukowych, będąc zwolennikami przeciwstawnych podejść do tragedii katyńskiej.

Analizując znaczenie świadomości historycznej, kształtowanej na podstawie wiedzy historycznej, zdobywanej podczas lekcji historii, należy uwzględnić problem wiarygodności i obiektywności tej wiedzy. Choć w podręcznikach nie zaprzecza się odpowiedzialności ZSRR za mord polskich oficerów i o ten czyn nie są oskarżani Niemcy, to punkty widzenia autorów są rozbieżne w kwestii oceny stopnia winy ZSRR i prób usprawiedliwienia reżimu stalinowskiego poprzez przypominanie o losie radzieckich jeńców. Brak jednej, uzgodnionej interpretacji tragedii katyńskiej stanowi rezultat nie tylko zróżnicowania rosyjskiego środowiska historycznego, ale i braku dokładnie określonej pozycji państwa rosyjskiego: mimo iż liderzy polityczni uznają niewątpliwą winę ZSRR za tę niechlubną kartę historii, to los polskich oficerów nierzadko przywoływany jest w kontekście śmierci czerwonoarmistów w 1920 r. Powyższe uwagi prowadzą do wniosku, że transmisja wiedzy historycznej i kształtowanie świadomości historycznej w dużym stopniu zależą od wyboru danej pomocy naukowej oraz od poglądów samego pedagoga historyka.

Sprawa katyńska nadal pozostaje bolesnym tematem w rosyjskiej interpretacji przeszłości, przez co podejmowane są próby choćby częściowego usprawiedliwienia działań reżimu stalinowskiego. Współczesna sytuacja jest również wynikiem aktualnej wciąż

⁵⁰ А.А. Данилов и ин., *История России, 1900-1945 гг. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений*, ред. А.А. Данилов, А.В. Филиппов, Москва 2012, s. 325.

⁵¹ А.С. Барсенков, А.И. Вдовин, *История России. 1917-2009*, Москва 2010, s. 273. Podręcznik był zalecany jako pomoc naukowa dla studentów uczelni wyższych studiujących historię.

dyskusji na temat kwalifikacji prawnej mordu katyńskiego (jako ludobójstwa czy przestępstwa wojennego) oraz nieuznania mordu katyńskiego za ludobójstwo. Należy podkreślić, że tragedia katyńska nie jest wydarzeniem często eksploatowanym przez polityków (nie jest znana masowemu odbiorcy, nie stawia Rosjan w pozytywnym świetle, jest interpretowana z diametralnie przeciwstawnymi znakami), dlatego nie może służyć jako element konstruowania tożsamości makropolitycznej⁵². Nie jest przydatna także do celów wychowania patriotycznego, czego dowodem może być brak wzmianek o niej w niektórych podręcznikach lub próba jej częściowego usprawiedliwienia.

Można zatem stwierdzić, że edukacja historyczna w Rosji zmierza w stronę państwowego kształtowania światopoglądu młodego pokolenia. Podręczniki do historii bardzo często łączą treści historyczno-polityczne z ideologią, natomiast te, które prezentują stanowiska bardziej wyważone, spotykają się z krytyką ze strony znacznej części konserwatywnych historyków. Rosyjscy uczniowie poprzez kontakt z podręcznikami do historii uzyskują obraz silnej Rosji, dbającej o swoje interesy, na której czele stoi zdecydowany przywódca. Wychowanie obywatelskie w Rosji oparte jest w dużym stopniu na wartościach patriotycznych oraz kształtowaniu dumy z potęgi i osiągnięć ojczyzny. Poprzez akcentowanie znaczenia zwycięstw wojennych, silnych przywódców, budujących potęgę państwa, formuje się wśród uczniów poczucie przynależności do narodu rosyjskiego i lojalności wobec państwa. Opracowania historyczne wywierają więc znaczący wpływ na świadomość młodego pokolenia Rosjan: poprzez odpowiednie rozłożenie akcentów oddziałują na przyszłe wybory polityczne młodych obywateli. Zgodzić należy się zatem ze słowami Jekatieriny Lewintowej i Jima Butterfielda: *И так как учебники истории являются одним из универсальных факторов политической социализации, через которую проходят все российские школьники, их содержание во многом предопределяет политические воззрения современной российской молодежи*⁵³.

BIBLIOGRAFIA

- Althusser L., *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, przeł. A. Staroń, Warszawa 2006, [online] <http://www.filozofia.uw.edu.pl/skfm/publikacje/althusser05.pdf>.
- Assmann A., 1998 – *między historią a pamięcią*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.
- Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.
- Bourdieu P., Passeron J.-C., *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przeł. E. Neyman, Warszawa 2006.
- Brandenberger D., *A New „Short Course”? A.V. Filippov and the Russian State’s Search for a „Usable Past”*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2009, vol. 10, nr 4, [online] <https://doi.org/10.1353/kri.0.0127>.

⁵² О. Малинова, *Политика памяти...*

⁵³ Е.М. Левинтова, Дж. Баттерфилд, *Как формируется история...*, s. 103.

- Connerton P., *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. i wstęp M. Napiórkowski, Warszawa 2012.
- Golka M., *Пamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009.
- Hejwosz-Gromkowska D., *Wychowanie obywatelskie a problem nauczania historii – rekonstrukcja zachodniej debaty*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 1.
- Łojek J., *Агресја 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.
- Sztomka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002.
- Zubkova E., Fedyashin A., *The Filippov Syndrome*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2009, vol. 10, nr 4, [online] <https://doi.org/10.1353/kri.0.0117>.
- Алексашина Л.Н., Данилов А.А., Косулина Л.Г., *История. Россия и мир в XX – начале XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень*, Москва 2010.
- Багдасарян В.Э. i in., *Школьный учебник истории и государственная политика*, Москва 2009.
- Барсенков А.С., Вдовин А.И., *История России. 1917-2009*, Москва 2010.
- Брычков А., Никоноров Г., Протасов И., *Катынь: белые пятна и белые нитки*, *Военно-промышленный курьер*, 13 IV 2015, [online] <http://vpk-news.ru/articles/24779>.
- Войтковая Я., *Советско-польский вооруженный конфликт в сентябре 1939 года*, [w:] *Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков*, red. М.М. Наринский, С. Дембский, Москва 2009.
- Волобуев О.В., Кулешов С.В., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень*, red. И.Н. Данилевский, Москва 2009.
- Волобуев О.В., Карпачев С.П., Романов П.Н., *История России. Начало XX – начало XXI века. 10 кл.: учебник*, Москва 2016.
- Геллер М., Некрич А., *Утопия у власти*, Москва 2000.
- Данилов А.А. i in., *История России, 1900-1945 гг. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений*, red. А.А. Данилов, А.В. Филиппов, Москва 2012.
- Данилов А.А. i in., *История России, 1900-1945 гг. Книга для учителя. 11 класс*, red. А.А. Данилов, А.В. Филиппов, Москва 2008.
- Дмитренко В.П., Есаков В.Д., Шестаков В.А., *История Отечества. XX век. 11 кл. Пособие для общеобразоват. учеб. заведений*, Москва 2002.
- Дума признала расстрел в Катыни преступлением Сталина*, BBC, 26 XI 2010, [online] http://www.bbc.com/russian/russia/2010/11/101126_duma_katyn_statement.shtml.
- Жарова Л.Н., Мишина И.А., *История отечества. XX век. 9 класс*, Москва 2003.
- Загладин Н.В. i in., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс*, Москва 2007.
- Загладин Н.В., Петров Ю.А., *История. Конец XIX – начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень*, Москва 2014
- Измозик В.С., Рудник С.Н., *История России. 11 класс: учеб. для учащихся общеобразоват. учреждений*, red. Р.Ш. Ганелин, Москва 2013.
- Карпюк И., *Одна на всех*, Полит.ру, 24 IV 2013, [online] <http://polit.ru/article/2013/04/24/history/>.
- Катынь: хроника событий*, Полит.ру, 19 III 2008, [online] <http://www.polit.ru/article/2008/03/19/katin/>.
- Киселев А.Ф., Попов В.П., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень*, Москва 2012.

- Конрадова Н., *Школьные учебники истории: сравнительный анализ. Часть 1*, [online] <http://urokiistorii.ru/article/476>.
- Космагулина Е., *Юрий Мухин: Дело по Катыни нужно заканчивать обвинительным приговором!*, Накануне.ру, 21 IV 2010, [online] <https://www.nakanune.ru/articles/14622/>.
- Лебедева Н.С., *Катынское преступление*, [w:] *Белые пятна – черные пятна. Сложные вопросы в российско-польских отношениях*, red. А.В. Торкунов і in., Москва 2010.
- Лебедева Н.С., *Сентябрь 1939 г. Польша между Германией и СССР*, [w:] *Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков*, red. М.М. Наринский, С. Дембский, Москва 2009.
- Левандовский А.А., Щетинов Ю.А., Мироненко С.В., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс*, Москва 2007.
- Левандовский А.А., Щетинов Ю.А., Мироненко С.В., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень*, red. С.П. Карпов, Москва 2013.
- Левинсон А., *Россияне о Катыни – после авиакатастрофы*, Полит.ру, 29 IV 2010, [online] <http://www.polit.ru/article/2010/04/29/katyn/>.
- Левинтова Е.М., Баттерфилд Дж., *Как формируется история и отношение к ней: школьные учебники о новейшей отечественной истории*, „Вестник общественного мнения” 2009, nr 3, [online] <http://polit.ru/article/2010/03/11/uchebniki/print/>.
- Мадайтчик Ч., *„Катынская драма”, Судьба польских офицеров, взятых в плен Красной Армией. Первый акт катынской драмы*, [w:] *Катынская драма*, red. О.В. Яснгов, Библиотека материалов по Катынскому делу, [online] <http://www.katyn-books.ru/library/katinskaaya-drama4.html>.
- Макаренко Б., *Об исторической памяти великороссов*, Политком.ру, 30 IV 2010, [online] <http://www.politcom.ru/10035.html>.
- Малинова О., *Политика памяти в постсоветской России*, ПостНаука, 11 II 2015, [online] <http://postnauka.ru/video/41333>.
- Мухин Ю., *Катынь и Нюрнбергский трибунал. Правда о Катыни*, 30 XI 2010, [online] <http://katyn.ru/index.php?go=Pages&in=view&id=955>.
- Новоселова Е., *История убивает Ивана Грозного*, „Российская газета” (Федеральный выпуск) 2013, 4 IX, [online] <http://www.rg.ru/printable/2013/09/04/istoriya.html>.
- Путин рассказал о необходимости единого учебника истории*, Полит.ру, 25 IV 2013, [online] <http://polit.ru/news/2013/04/25/pamyat/>.
- Реплевич М., *Катынь: правда, которую сложно принять россиянам*, ИноСМИ.ру, 7 III 2015, [online] <http://inosmi.ru/world/20150307/226711060.html>, 20 XII 2015.
- Россияне о проблемах российско-польских отношений*, Левада-Центр, 27 IV 2010, [online] <http://www.levada.ru/old/press/2010042705.html>.
- Сидибе П., *Россияне „за” единый учебник по истории*, „Российская газета” 2013, 16 VIII, [online] <http://www.rg.ru/2013/08/16/uchebnik-site.html>.
- Филиппов А.В., *Новейшая история России 1945-2006 гг. Книга для учителя*, Москва 2007.
- Чубарьян А.О. і in., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: профил. и базовый уровни*, red. А.О. Чубарьян, Москва 2011.

- Чубарьян А.О., Данилов А.А., Пивовар Е.И., *Отечественная история XX – начала XXI века. 11 класс*, Москва 2006.
- Шестаков В.А., *История России XX – начала XXI века. 11 класс*, ред. А.Н. Сахаров, Москва 2007.
- Шестаков В.А., *История России. XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: профил. уровень*, ред. А.Н. Сахаров, Москва 2012.
- Ю. Мухин, *Антироссийская подлость*, Hrono.ru, [online] http://hrono.ru/libris/lib_m/podlost.php.

Dr Anna KADYKAŁO – współpracuje z Instytutem Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ. Zainteresowania badawcze: pamięć kulturowa w Rosji, rosyjska polityka historyczna, rosyjskie dzieciństwo. Najważniejsze publikacje: *Dzieciństwo jako rosyjski temat kulturowy w XX wieku*, Kraków 2014; artykuły: *The Pioneer Movement in the Contemporary Perception of Russian*, „Przegląd Rusycystyczny” 2018, nr 1; *Upadek Związku Radzieckiego w świetle rosyjskich podręczników do historii*, „Kultura i Edukacja” 2017, nr 1; *The Afghan War (1979-1989) in the Cultural Memory of the Russians*, „Cultural Analysis” 2015, vol. 14; *Образ коммунальной квартиры в текстах русских исполнителей*, „Studia Slavica” 2015, vol. 60, nr 2; *Kształtowanie pamięci o masowych represjach w rosyjskiej przestrzeni internetowej*, „Przegląd Rusycystyczny” 2015, vol. 37, nr 3; *Recepcja postaci Stalina w pamięci kulturowej młodego pokolenia Rosjan*, „Slavia Orientalis” 2015, vol. 64, nr 1.